

تغییرات الگوی استقراری بخش جوادآباد شهرستان ورامین از دوره ساسانی به صدر اسلام

نرگس زاهدی

دانشجوی دکتری باستان شناسی واحد علوم و تحقیقات تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

مرتضی حصارى

دانشیار پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری (نویسنده مسئول)

mhessari@yahoo.de&m.hessari@richt.ir

مصیب امیری

دانشیار پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

حسن درخشی

گروه باستان شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر، شوشتر، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۰۶)

چکیده

شهرستان ورامین در ۵۱ درجه و ۳۹ دقیقه طول شرقی و ۳۵ درجه و ۱۹ دقیقه عرض شمالی از خط استوا قرار دارد. بخش جوادآباد در قسمت جنوب شهرستان ورامین و در قسمت شرقی دشت ری قرار دارد. مطالعه محوطه‌های باستانی، بررسی و واکاوی مواد فرهنگی و نیز تحلیل الگوی استقراری با توجه به فهم و درک تغییرات آن‌ها در این ناحیه، می‌تواند دامنه آگاهی ما را از ارتباطات منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای و همچنین تغییرات کمی و کیفی در دوران انتقال از دوره ساسانی به قرون اولیه اسلامی بالا ببرد. روش تحقیق مقاله حاضر با تکیه بر مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی باستان‌شناسی و همچنین تجزیه و تحلیل داده‌های باستان‌شناختی به کمک سیستم اطلاعات جغرافیایی است. بررسی‌های باستان‌شناختی مشخص کرده که دشت جوادآباد از دوره پیش از تاریخ تا دوره اسلامی متأخر مورد استفاده جوامع انسانی بوده است. تفاوتی که در الگوی استقراری این دشت از دوره ساسانی به صدر اسلام و دوره اسلامی مشاهده می‌شود این است که در دوره ساسانی، استقرارگاه‌ها همه در قسمت شمالی دشت قرار دارند و در قسمت میانی و جنوبی دشت جوادآباد، استقرار ساسانی تا به حال شناسایی نشده است. ولی در دوره انتقالی به دوره اسلامی و صدر اسلام، محوطه‌ها در قسمت‌های مختلف دشت پراکنده شده‌اند و این نشان می‌دهد که مسائل سیاسی، تأثیر به‌سزایی در پراکندگی استقرارگاه‌های این دشت داشته‌اند.

واژگان کلیدی: ورامین، جوادآباد، ساسانی، صدر اسلام.

مقدمه:

نحوه پراکنش استقرارگاه‌ها، عوامل مؤثر در الگوی استقرارگاه‌ها و تغییر این الگو در فرایند گذار آن‌ها از دوره‌ای به دوره دیگر (ساسانیان به قرون نخست اسلامی)، از پرسش‌هایی است که این پژوهش، با بررسی‌های باستان‌شناسی و مطالعه جغرافیای طبیعی این ناحیه در تکاپوی پاسخ‌گویی به آن‌هاست. قابلیت‌های طبیعی و جغرافیای منطقه و همچنین داده‌های حاصل از بررسی‌های باستان‌شناختی نشان از آن دارد که این خطه فرهنگی در اکثر دوره‌ها مورد استفاده جوامع انسانی بوده و این روند استقرار در دوره‌های ساسانی و قرون نخستین اسلامی با توجه به حجم داده‌های فرهنگی مشهودتر است. روش تحقیق مقاله حاضر با تکیه بر مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی باستان‌شناسی و همچنین تجزیه و تحلیل داده‌های باستان‌شناختی به کمک سیستم اطلاعات جغرافیایی، برای دستیابی به الگوی استقراری ناحیه، در بازه زمانی مورد مطالعه پی‌ریزی شده است.

جغرافیای تاریخی ورامین

شهرستان ورامین در ۵۱ درجه و ۳۹ دقیقه طول شرقی و ۳۵ درجه و ۱۹ دقیقه عرض شمالی از خط استوا قرار دارد. این شهرستان با مساحت ۲۴۳۱ مترمربع در جنوب شرقی تهران و ۳۵ کیلومتری شرق شهری واقع شده و از شمال به پاکدشت، از جنوب به استان قم، از غرب به ری و از شرق به گرمسار منتهی می‌شود (رضوان، ۱۳۷۶). وجه تسمیه آن به درستی

حوزه فرهنگی شهرستان ورامین در جنوب شرق استان تهران یا به عبارتی در حاشیه شمالی مرکز فلات ایران واقع شده است. موقعیت جغرافیایی این خطه فرهنگی به گونه‌ای است که در میان چند حوزه فرهنگی-جغرافیایی کشورمان یعنی مناطق شمالی استان قم، مناطق غربی استان سمنان و قسمت‌هایی از حاشیه جنوبی رشته‌کوه البرز و همچنین شرق دشت مهم ری قرار گرفته است. از این رو اطلاعات باستان‌شناسی این منطقه برای درک بهتر روابط فرهنگ‌های سه حوزه مرکز فلات ایران، حاشیه شمال شرقی و شمالی ایران بسیار ضروری به نظر می‌رسد. اطلاعات باستان‌شناسی این منطقه می‌تواند آگاهی‌های ارزشمندی جهت روشن شدن تغییر و تحولات باستان‌شناختی و همچنین تعاملات حوزه‌های فرهنگی-جغرافیایی مناطق فوق‌الذکر در اختیار قرار دهد. باید اذعان داشت با توجه به اهمیت و جایگاه رفیع این ناحیه، در دوران ساسانیان و متعاقباً در قرون اولیه اسلامی، ضرورت شناخت تغییر و تحولات فرهنگی و اجتماعی منطقه در این بازه زمانی دوچندان می‌گردد. مطالعه محوطه‌های باستانی، بررسی واکاوی مواد فرهنگی و نیز تحلیل الگوی استقراری با توجه به فهم و درک تغییر و تحولات آن‌ها در این ناحیه، می‌تواند دامنه آگاهی‌های ما را از ارتباطات منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای و همچنین تغییرات کمی و کیفی در دوران انتقال از ساسانیان به قرون اولیه اسلامی افزایش دهد.

ایران و نابودی این شهر باستانی توسط آن‌ها (سال ۶۱۷ هـ.ق)، ورامین به سبب داشتن مراتع وسیع و سرسبز، مورد توجه اشغالگران قرار گرفت و دیری نپائید که مرکز تومان؛ یعنی مقرّ تشکیلات اداری و مالی ایالت گردید (لسترنج، ۱۳۷۳: ۲۳۳). به دستور غازان خان و به منظور ممانعت از تخریب کامل ری، چند عمارت در ورامین احداث شد، اما این مسأله هم نتوانست از نابودی این شهر جلوگیری کند؛ زیرا اهالی آن به دو شهر ورامین و تهران نقل مکان کرده بودند (همان). در این زمان بناهای باعظمتی در ورامین ساخته شد که قابل مقایسه با عظیم‌ترین بناهایی است که در پایتخت‌های حکومت‌های قبل و بعد ساخته شده‌اند؛ از آن جمله می‌توان به «مسجد جامع ورامین»، «برج علاءالدین» (علاءالدوله) و «امام‌زاده یحیی» اشاره نمود (کریمان، ۱۳۵۴: ۶۳۲). اما با رونق گرفتن شهر تهران در قرن هشتم هجری، بسیاری از مردم شهرهای اطراف از جمله ورامین به تدریج به آنجا کوچ کردند؛ به طوری که در سال ۸۰۹ هـ.ق، ورامین تقریباً متروک و غیرمسکونی دیده می‌شد (رجبی، ۱۳۷۱). درحقیقت می‌توان گفت که اوج شکوفایی شهر ورامین در زمان سلطنت سلطان محمد خداپنده (۷۱۶-۷۰۳ هـ.ق) و فرزندش سلطان ابوسعید بهادر (۷۳۶-۷۱۶ هـ.ق) بوده که یادگارهای آن دو خان مسلمان و شیعی مذهب، هنوز در ورامین موجود است (کیانی، ۱۳۶۸: ۲۳۵). با طلوع دولت صفوی و انقراض تیموریان و ترکمانان، به واسطه توجه سلاطین صفوی به ساخت و ساز بناها،

معلوم نیست، ولی در برهان قاطع چنین آمده است: «ورام بر وزن سلام، چیزهای سهل و سبک و کم‌وزن را گویند و نام شهری است از ملک ری که به ورامین اشتها دارد» (خلف‌تبریزی، ۱۳۴۱: ۱۱۸۹). لرد کرزن نیز در این باره می‌نویسد در وندیداد نام دو محل به نام «راجیس» و «دازنا» ذکر شده که شاید همان ری و ورامین باشد. حفاری‌ها و کشفیات به عمل آمده در این منطقه، حاکی از وجود دوره‌های پارینه‌سنگی مثل مندکان و اقبالیه، و معین آباد و کریم آباد نیز از دوره نوسنگی هستند (اسکارچیا، ۱۳۸۴: ۷۷) است، اما باتوجه به محیط اقلیمی این شهرستان، به احتمال زیاد در دوره اسلامی نیز همچنان سکونت و تمدن در این ناحیه ادامه داشته، لیکن تاکنون آثار قابل توجهی از شش قرن اولیه اسلامی به دست نیامده است (رضوان، ۱۳۷۶). آنچه از فحوای کلام مورخان و جغرافی‌دانان پیش از حکومت مغول می‌توان درک کرد این است که در زمان حکومت آل‌بویه، ورامین قصبه بزرگی بوده و از نواحی کشاورزی عمده به شمار می‌آمده است (آذری‌دمیرچی، ۱۳۴۸). جغرافی‌دانان اسلامی چون اصطخری، جیحانی و ابن‌اثیر نیز درباره آبادانی این ناحیه مطالبی ذکر کرده‌اند و از آن به‌عنوان یکی از قصبات مهم و پرجمعیت ری نام برده‌اند (رک. اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۷۱؛ جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۷؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۰: ۲۲۶). ورامین تا پیش از حمله مغول به ایران و خرابی ری، اهمیت و شهرت چندانی نداشت و جزئی از ایالت ری محسوب می‌شد (آذری‌دمیرچی، ۱۳۴۸) اما پس از استیلای مغول بر

بعضی از روستاها و قصبات ری رو به آبادانی رفت و در نتیجه مردم روستاهای دیگر از جمله ورامین، به آن روی آوردند (قره‌چانلو، ۱۳۵۳). بارتولد، مؤلف کتاب جغرافیای تاریخی ایران می نویسد: «پس از اعتبار یافتن تهران ظاهراً اهالی ری و ورامین به تدریج به تهران نقل مکان کردند» (بارتولد، ۱۳۷۷: ۱۸۱) از آن به بعد البته (ورامین تبدیل به محل آذوقه غله می شود) و دیگر اهمیت سابق خود را به دست نیاورد. تا زمان سلطنت رضاشاه، ورامین دهکده‌ای بیش نبود، اما در زمان سلطنت او، این شهر دوباره یکی از مراکز مهم کشاورزی ایران شد و تأسیس کارخانه‌های صنعتی (قندسازی، روغن‌کشی و پنبه‌پاک‌کنی) بر اهمیت آن افزود (خمسه، ۱۳۸۷). آثار تاریخی فراوانی در ورامین وجود دارد که گویای پشتوانه تاریخی غنی‌ای در این منطقه است؛ از جمله «قلعه ایرج» مربوط به دوره ساسانی، «امامزاده یحیی» مربوط به دوره ایلخانی، «برج علاءالدوله» مربوط به دوره ایلخانی و «مسجد جامع ورامین» از دوره ایلخانی و بسیاری بناها و آثار دیگر.

پیشینه پژوهش‌های باستان‌شناسی منطقه

قدیمی‌ترین گزارش مرتبط با شناسایی محوطه‌های باستانی در دشت ورامین به سال ۱۹۰۹ میلادی توسط (H. Dayet) ثبت شده است. دایت کاردار سفارت فرانسه در تهران بود که در بررسی‌های خود، تعدادی اثر متعلق به دوران ساسانی را در منطقه ورامین شناسایی نمود. در سال‌های ۱۹۱۳-۱۹۱۲ میلادی

هیأت فرانسوی به سرپرستی دمورگان، این منطقه را مورد بررسی قرار داد. گویا در دهه پنجاه ابتدا هوشنگ عظیم‌زاده بررسی و شناسایی باستان‌شناسانه در کرج و ورامین داشته که تاکنون منتشر نشده، و پس از آن یحیی کوثری بررسی عمومی برای شناسایی مکان‌های باستانی را به سال ۱۳۵۴-۵۵ ش. آغاز نموده که قسمتی از نتایج آن در کنگره مونیخ منتشر شده است (کوثری، ۱۹۷۶: ۸۱). همین برنامه بررسی منجر به شناسایی تپه‌پوئینک شد و صادق ملک‌شهمیرزادی کاوش باستان‌شناسی خود را در آن آغاز نمود و آثاری از فرهنگ چشمه‌علی و اسلامی را کشف کرد (ملک‌شهمیرزادی، ۱۳۷۶). همچنین ملک‌شهمیرزادی در یک کشف اتفاقی، خراشنده‌ای سنگی در دشت مسیله پیدا کرد که براساس آن ثابت شد که سابقه سکونت دشت ورامین به دوره پارینه‌سنگی میانه می‌رسد (Malek Shahmirzadi, 1994). از دیگر فعالیت‌های باستان‌شناسی در حوزه ورامین باید از حفاری در تپه‌پرديس قرچک و بررسی دشت ورامین توسط فاضلی‌نشلی یاد کرد (فاضلی‌نشلی و کانینگهام، ۱۳۸۴). همچنین بررسی حوزه فرمانداری ورامین توسط خلعتبری و حاتمی انجام شده است (خلعتبری، ۱۳۸۰). در دوره اسلامی نیز فعالیت‌هایی به سرپرستی زرین‌تاج شیبانی در شهر ورامین انجام گرفته است (شیبانی، ۱۳۶۵). اولین مطالعه باستان‌شناسی در شهر پیشوا توسط احمد تهرانی‌مقدم با گمانه‌زنی در گورستان هزاره اولی که طی عملیات عمرانی شناسایی شد صورت گرفت

می‌باشد. دشت‌ری مخروطه‌افکنه جاجرود به‌شمار می‌رود و به‌غیر از رودخانه جاجرود که حیاتش را به آن مدیون است، از رودخانه فرعی مهمی به نام دماوندرود، و نیز از آب‌های زیرزمینی برای امور مختلف بهره می‌گیرد. همان‌گونه که ذکر شد، دشت‌ری در دامنه جنوبی کوه‌های البرز واقع شده و شیب دشت آن از شمال به جنوب امتداد یافته است. از ارتفاعات مهم این منطقه می‌توان کوه‌های قره‌قاج، کوه‌های حسن‌آباد، دهنمک، بی‌بی‌شهربانو، القادر، ارتفاعات قصر فیروزه در شمال و شمال‌شرقی و ارتفاعات دوازده‌امام، خرکوه، نخجیر، سفیدآب و سیاه‌کوه را در جنوب دشت ذکر نمود (اهلرز، ۱۳۷۲: ۱۶۰). آب‌وهوای منطقه جوادآباد به‌خاطر مجاورت با کویر دارای تابستان‌های گرم و سوزان است، اما زمستان‌های آن چندان سخت نبوده و در سردترین ماه حتی به حدود صفر درجه می‌رسیده است. باتوجه به قلت باران و طولانی‌بودن فصل خشکی در این منطقه گیاهانی می‌روید که نیاز مبرم به آب ندارند. به همین علت پوشش گیاهی در پیشوا در مجموع فقیر است. امروزه کشاورزی شغل اصلی مردمان منطقه است و مهم‌ترین محصولات آن‌ها صیفی‌جات و گندم است. بخش جوادآباد در جنوب شهرستان ورامین قرار دارد که از طرف جنوب و غرب محدود به استان قم و از طرف شرق محدود به استان سمنان است و از نقطه‌نظر گستردگی، بزرگ‌ترین بخش ایران می‌باشد. این بخش مشتمل است بر دو دهستان بهنام عرب‌جنوبی و بهنام وسط‌جنوبی، که مرکز آن شهر

(تهرانی‌مقدم، ۱۳۷۳). تهرانی‌مقدم گمانه‌زنی در تپه‌شغالی پیشوا را نیز برعهده گرفت (تهرانی‌مقدم، ۱۳۷۱) و در ادامه همان بررسی و شناسایی، تپه‌سفالین پیشوا را مورد گمانه‌زنی قرار داد. از آخرین فعالیت‌های باستان‌شناسی حوزه ورامین و پیشوا، بررسی‌ها و کاوش‌هایی است که توسط مرتضی حصاری انجام شده؛ از جمله بررسی دشت‌ورامین و پیشوا در سال‌های ۱۳۸۶ تا ۱۳۹۲ ش.، سه فصل کاوش در محوطه شغالی در سال‌های ۱۳۸۵-۸۷-۹۳ ش.، هفت فصل کاوش در محوطه سفالین بین سال‌های ۸۶ تا ۹۶ و دو فصل لایه‌نگاری محوطه معین‌آباد ۱۳۸۹-۱۳۹۳.

محدوده جغرافیایی دشت‌ورامین و بخش جوادآباد

دشت‌ورامین که شامل قسمت شرقی دشت‌ری می‌گردد، از نظر جغرافیای سیاسی از شمال به شهرستان پاکدشت (دامنه‌های جنوبی البرز)، از جنوب به قم و زواره، اردستان و آقاعلی‌عباس کاشان، از مغرب به شهرری و از مشرق به گرمسار (پارک ملی و کویرنمک) محدود می‌گردد. همچنین موقعیت آن باعث شده تا شرایط لازم برای کشاورزی و سکونت؛ یعنی خاک حاصلخیز، آب کافی و هوای معتدل را داشته باشد و نتیجه این موقعیت ممتاز در شمال کویر مرکزی ایران باعث شکل‌گیری فرهنگ‌های متعددی نیز در محوطه‌های مختلف شده است (تصویر ۱). دشت‌ری (تهران تا ورامین) در بلندترین نقطه ۱۱۰۰ متر و در پست‌ترین نقطه ۸۰۰ متر بالاتر از سطح دریا

پهلوی اول را شامل می‌شوند، از این ۷۰ محوطه، ۲۵ محوطه مربوط به دوره ساسانی و صدر اسلام هستند. باتوجه به مطالعه بر روی داده‌های فرهنگی، به‌ویژه داده‌های سفالی به دست آمده، مشخص گردید که آثار شناسایی شده متعلق به ادوار پیش از تاریخ (هزاره چهارم ق.م)، اشکانی، ساسانی و اسلامی هستند. مطالعات صورت گرفته بر روی داده‌های فرهنگی نشان می‌دهد که در دوره ساسانی و گذر به قرون اولیه اسلامی با افزایش چشمگیر محوطه‌ها روبه‌رو هستیم. تعداد این محوطه‌ها در مقایسه با محوطه‌های پیش از تاریخی و دوران پیش ساسانی بخش جوادآباد، افزایشی محسوس داشته است. البته نباید شباهت سفال‌های دوره ساسانی با سفال‌های قرون اولیه اسلامی را از نظر دور داشت. باتوجه به گاه‌نگاری نسبی و مقایسه سفال‌های اسلامی محوطه‌های اسلامی بخش جوادآباد، مشخص شد که بیشترین استقرارهای آن متعلق به دوره اسلامی میانه است. این آمار نشان از آن دارد که منطقه ورامین در دوران ساسانیان و قرون نخستین اسلامی از اهمیتی خاص برخوردار بوده و سهم به‌سزایی در مناسبات سیاسی شرق دشت‌ری داشته است. بررسی‌های باستان‌شناختی مشخص کرد که دشت جوادآباد از دوره پیش از تاریخ تا دوره اسلامی متأخر مورد استفاده جوامع انسانی بوده و همچنین داده‌های فرهنگی گویای این مطلب است که از میان محوطه‌های شناسایی شده ۴ محوطه متعلق به دوره ساسانی - اوایل اسلامی و ۷ محوطه صرفاً دارای آثار ساسانی

جوادآباد یا جوادیه است. این بخش در دشت واقع شده و نواحی جنوبی آن نزدیک کویر و جزء پارک ملی کویر است. بخش جوادآباد به سبب موقعیت کویری دارای تابستان‌های گرم و خشک و زمستان‌های سرد است (فرهنگ جغرافیائی آبادی‌ها، ج ۳۸: ۱۰۲) و رودهای جاجرود، کرج و گلو در این بخش جاری‌اند. اهالی بخش جوادآباد به کشاورزی، دامداری و صنعت اشتغال دارند و کشاورزی آن‌ها بیشتر به صورت آبی است. بخش جوادآباد معادنی دارد؛ از جمله سنگ استرانسیوم، سولفات دوسود (شوره)، باریت و گچ که این مواد معدنی و نیز فرآورده‌های کشاورزی و دام زنده، همگی از اقلام صادراتی‌اند (همان: ۱۰۲-۱۰۳).

نتایج حاصل از بررسی‌های باستان‌شناختی

بررسی‌های باستان‌شناسی بخش جوادآباد شهرستان ورامین با هدف شناسایی و ثبت محوطه‌های باستانی و آثار تاریخی آن و تهیه نقشه باستان‌شناسی شهرستان بود، باتوجه به غنای فرهنگی و زیست‌محیطی و همچنین مطالعه الگوهای استقراری دوره‌های مختلف صورت گرفت. پیش از شروع بررسی کار میدانی، منابع باستان‌شناسی موجود و ارسی، و سپس با تهیه نقشه ۱:۵۰۰۰۰ از منطقه، وضعیت محیطی و جغرافیایی منطقه مورد بررسی قرار گرفت. حاصل این بررسی‌های میدانی، شناسایی ۷۰ محوطه باستانی بود که شامل تپه‌ها، محوطه‌ها، قلعه‌ها و آثار و بناهای باستانی می‌شوند که محدوده زمانی پیش از تاریخ تا

انجام نشده و توسط کشاورزان مورد استفاده قرار گرفته‌اند، نمی‌توان به‌طور دقیق گفت که وسعت آن‌ها چقدر است. به همین دلیل در تحلیل یافته‌ها از شاخصه اندازه محوطه صرف نظر شده است.

۱- فاصله از منابع آب: آب همواره مهم‌ترین نقش را در به‌وجود آمدن محوطه‌ها برعهده داشته و شاخصه مهمی برای تحلیل الگوهای استقرار محسوب می‌شود. قرارگیری محوطه‌ها در کنار رودهای دائم و فصلی و همچنین چشمه‌های دائمی می‌تواند الگوی سکونت استقراری منطقه را روشن سازد. البته با توجه به موقعیت دشت ورامین و قرارگیری در حاشیه کویر، یکی از منابع مهم تأمین آب، قنات بوده که نقشی مهم در تأمین آب محوطه‌ها داشته است. در گذشته یک رشته قنات از کوه‌های البرز تا جوادآباد کشیده شده که ظاهراً در قرون متأخر اسلامی این قنات که بسیار هم بزرگ بوده احداث شده و با زلزله رودبار در سال ۱۳۶۸ ش، این قنات خشک شده است. مسیر این قنات از پیشوا تا جوادآباد بوده و تمامی روستاهای اطراف خود را سیراب می‌کرده است، ولی آثاری از جوادآباد به بعد فعلاً موجود نیست، ولی تمام روستاهای جوادآباد در کنار روان‌آب‌های مخروط‌افکنه جاجرود قرار دارند. در فاصله حدود ۲۵۰ متری رودخانه، ۲۱ محوطه، و در فاصله حدود ۵۰۰ متری، ۴ محوطه قرار داشته و در فاصله حدود ۱۰۰۰ متری و بیشتر از منابع آب، محوطه‌ای قرار نگرفته است (نمودار ۱).

(تک‌دوره) و ۱۴ محوطه نیز در اوایل اسلامی شکل گرفته‌اند. تداوم داده‌های فرهنگی در این محوطه‌ها ما را در تعیین الگوی استقراری و نحوه پراکنش محوطه‌های استقراری در دوره گذر از دوران ساسانی به قرون اولیه اسلامی کمک می‌کند (جدول ۱).

تحلیل الگوی استقراری در دوره انتقال از ساسانیان به قرون اولیه اسلامی

برای تفسیر و تحلیل الگوی استقراری محوطه‌های باستانی بخش جوادآباد و همچنین آگاهی یافتن از تغییر و تحولات آن در دوران انتقال از ساسانی به قرون اولیه لازم است چندین متغیر برای ارزیابی وضعیت و موقعیت استقرارگاه‌ها مدنظر قرار گیرد. باید اذعان داشت که متغیرهای مرتبط با مکان‌گزینی استقرارگاه‌ها در دوران گذشته مهم به نظر می‌آیند، و در روند مطالعاتی کنونی ما بر روی این استقرارگاه‌ها نیز مؤثرند. گروه اول این متغیرها شامل متغیرهای محیطی هستند که در منظر جغرافیایی این محوطه‌ها نقش مهمی دارند و عبارتند از فاصله از رودخانه‌ها، ارتفاع از سطح دریا، کاربری اراضی و پوشش گیاهی. دسته دیگر شامل متغیرهایی هستند که محوطه‌ها را از دیدگاه باستان‌شناختی مورد ارزیابی قرار می‌دهند و شامل فاصله از راه‌ها و روستاها و در نهایت وسعت محوطه‌ها است که چون اکثر این محوطه‌ها برای اولین بار است که در یک بررسی باستان‌شناسی شناسایی می‌شوند و کار تعیین عرصه و حریم آن‌ها

تُنک کم‌گیاه ساخته شده‌اند. در شاخصه‌های دیگری چون زمین‌های صخره‌ای، زمین‌های دامنه‌ای و زمین‌های شوره‌زار، هیچ محوطه‌ای ساخته نشده است (نمودار ۳).

۴ - فاصله محوطه‌ها از راه‌ها: از زمانی که انسان‌ها نسبت به محیط اطرافشان شناخت نسبی پیدا کردند و فهمیدند که همه نیازهای خود را نمی‌توانند در یک ناحیه تأمین کنند و برای به‌دست‌آوردن بعضی از کالاها باید به مکان‌های دیگری رفته و به‌نوعی به تجارت بپردازند، راه‌ها برای این مناسبات - و در دوره‌های دیگر به منظوره‌های دیگر - به‌وجود آمد و استقرارگاه‌ها در طول ادوار مختلف در مسیر راه‌های ارتباطی شکل گرفت. راه‌ها نقش عمده‌ای در ارتباط محوطه‌های استقراری داشته‌اند. متون تاریخی بازگو می‌کند که در دوران اسلامی و به احتمال زیاد در دوران تاریخی بین شهر ورامین و دیگر شهرها، راه‌هایی وجود داشته که امروزه نمی‌توان محل آن‌ها را به‌طور قطعی روی نقشه مشخص کرد. باتوجه به مطالعه راه‌ها و مسیرهای شهرستان ورامین در بررسی‌های میدانی و متون، معلوم شد که راه‌ها نیز نقش مهمی در تعیین الگوی استقراری محوطه‌ها برعهده دارند. اکثر استقرارها در مجاورت این راه‌ها شکل گرفته‌اند. با مشخص شدن جایگاه محوطه‌ها نسبت به مسیر راه‌ها مشخص شد که ۲۲ محوطه از محوطه‌های مورد مطالعه در فاصله حدود ۵۰۰ متری، ۱ محوطه در فاصله حدود ۱۰۰۰ متری، ۲ محوطه در

۲- ارتفاع محوطه‌ها از سطح دریا: ارتفاع محوطه‌ها نسبت به سطح آب‌های آزاد یکی از شاخصه‌های مهم است و معمولاً محوطه‌ها در رقوم ارتفاعی خیلی بالا و یا کمترین ارتفاع برای زندگی مناسب نبوده‌اند؛ چراکه ارتباط تنگاتنگی میان میزان بارش، نوع و میزان پوشش گیاهی و جانوری با ارتفاع از سطح دریا در محوطه‌های استقراری وجود دارد؛ به‌گونه‌ای که در بعضی مواقع، شیوه معیشت باتوجه به این شاخصه دستخوش تغییر می‌گردد. محوطه‌های شناسایی شده در بازه زمانی مورد مطالعه در کل بین کد ارتفاعی ۸۰۰ تا ۱۰۰۰ متر قرار گرفته‌اند. با مطالعه کدهای ارتفاعی محوطه‌های استقراری چنین برداشت می‌شود که ۲۳ محوطه بین کد ارتفاعی ۸۰۰ تا ۹۰۰ متر، و ۲ محوطه بین کد ارتفاعی ۹۰۰ تا ۱۰۰۰ متر از سطح دریا قرار دارند (نمودار ۲).

۳- نوع خاک محوطه‌ها: باتوجه به موقعیت جغرافیایی دشت جوادآباد در تحلیل داده‌ها برای این ویژگی ۵ مشخصه در نظر گرفته شده است. این مشخصه‌ها عبارتند از: زمین‌های دامنه‌ای، زمین با پوشش تُنک، صخره‌ای، زمین‌های شور و شن‌وماسه‌ای. از این میان بیشترین مساحت را زمین‌های شن‌وماسه‌ای به خود اختصاص داده‌اند. با تحلیل‌های صورت‌گرفته مشخص شد که ۲۳ محوطه از محوطه‌های مورد مطالعه در زمین‌های شن‌وماسه‌ای قرار داشته و ۲ محوطه در زمین‌های

فاصله حدود ۱۵۰۰ متری و بیشتر از راه‌ها قرار گرفته‌اند (نمودار ۵).

۵- موقعیت محوطه‌ها نسبت به روستاهای امروزی:
همان‌طور که امروزه شهرها و روستاها در بهترین نقطه از لحاظ سوق‌الجیشی و جغرافیایی ساخته می‌شوند، محوطه‌های باستانی نیز معمولاً در بهترین نقاط و مناسب‌ترین زمین‌های ناحیه به وجود آمده‌اند. در بسیاری از موارد، روستاها و دهکده‌های امروزی در کنار بافت‌های کهن و محوطه‌های باستانی شکل می‌گیرند که به گونه‌ای تداوم استقرار را در یک پهنه فرهنگی نشان می‌دهند. با توجه به این پیوند فرهنگی در زمینه استقرارها می‌توان در یک تحلیل آماری متوجه این وابستگی شد. با تحلیل‌های صورت گرفته بر روی استقرارها و موقعیت قرارگیری آن‌ها نسبت به روستاهای امروزی مشخص شد که ۱۹ محوطه در مجاورت تنگاتنگ روستاها قرار دارند و بقیه محوطه‌ها؛ یعنی ۶ محوطه تپه مرجان، تپه نیزار، شهرک صنعتی، حصارحسن‌بیک ۶ و ۷ و تپه زندی در نزدیکی روستاهای امروزی نیستند (نمودار ۵).

تحلیل الگوی استقراری و نتیجه‌گیری

دوره ساسانی: از ۲۵ محوطه مذکور متعلق به دوره ساسانی تا صدر اسلام، ۲۸٪ محوطه‌ها متعلق به دوره ساسانی بوده، ۱۶٪ تداوم استقرار از دوره ساسانی به دوره اسلامی داشته‌اند، و ۵۶٪ محوطه‌ها مربوط به دوره اسلامی هستند. اکثر محوطه‌های دوره ساسانی در قسمت شمالی دشت و در میان زمین‌هایی قرار

داشته‌اند که برای کشاورزی مناسب بوده است. با نگاهی به موقعیت مکانی این محوطه‌ها نسبت به منابع آبی مشخص می‌شود که محوطه‌های دوره ساسانی شامل دو گروه هستند که ۷ محوطه از آن‌ها در فاصله بیشتر از ۱۰۰۰ متری منابع آبی‌اند و به احتمال زیاد از آب چاه استفاده می‌کرده‌اند و با توجه به نوع و محل قرارگیری آن‌ها، احتمالاً محوطه‌های دفاعی بوده‌اند؛ زیرا در مسیری قرار دارند که مسیر دسترسی به شهری، قلعه‌ایرج، و به نوعی استقرارگاه‌های دفاعی بوده که در این دشت ساخته شده و امروزه هم در نزدیکی مسیرهای رفت و آمدی قرار دارند. گروه دوم محوطه‌هایی هستند که در میان اراضی قابل کشت و نزدیک به منابع آبی قرار گرفته‌اند و احتمالاً محوطه‌های استقراری بوده و مردمان عادی در آن‌ها زندگی می‌کرده‌اند و در زمین‌های اطراف هم با توجه به وجود زمین مناسب و منبع آب کافی به کشاورزی می‌پرداخته‌اند. دشت جوادآباد یک دشت مسطح بوده و پستی و بلندی کمی دارد، پس ارتفاع از سطح دریای آزاد نقشی در محل قرارگیری این محوطه‌ها نداشته است. روستاهای امروزی این دشت اکثراً در قسمت شمالی دشت قرار دارند و در فاصله کمی از محوطه‌های دوره ساسانی واقع شده‌اند (تصویر ۲).

دوره ساسانی - صدر اسلام: در آغاز دوره اسلامی تا شروع دوره آل‌بویه، تعداد استقرارگاه‌ها به ۷ محوطه می‌رسد که ۴ محوطه آن تداوم استقرار از ساسانی به

تغییرات الگوی استقراری بخش جوادآباد.....

اسلامی داشته و ۳ محوطه آن در این دوره مسکونی شده‌اند. الگوی استقراری نشانگر کم‌رونق شدن این دشت و کاهش محوطه‌ها می‌باشد که این مسأله را می‌توان با مسائل سیاسی به‌وقوع پیوسته در آن زمان مربوط دانست؛ چراکه با انقراض حکومت ساسانی و شروع حکومتی جدید، دشت جوادآباد و به‌نوعی شرق دشت‌ری در اوایل حکومت مسلمین از رونق افتاده و کمتر مورد استفاده گروه‌های انسانی قرار گرفته است. ۴ محوطه استقراری این دشت که استمرار از دوره ساسانی داشته‌اند، همان محوطه‌هایی‌اند که در نزدیکی منابع آبی و در میان زمین‌های قابل کشاورزی هستند، و این مسأله نشان می‌دهد که با انقراض حکومت ساسانی در این ناحیه، محوطه‌های دفاعی متروک شده و محوطه‌های مسکونی کشاورزی همچنان به زندگی خود ادامه داده‌اند.

صدر اسلام تا قرن پنجم: در صدر اسلام با افزایش تعداد استقرارگاه‌ها از ۷ محوطه متعلق به صدر اسلام، به ۱۷ محوطه مواجه هستیم. اکثر محوطه‌های جدید به محوطه‌های قدیمی و همچنین منابع محیطی وابسته نیستند و نشان می‌دهند که الگوی فضایی محوطه‌ها رشد داشته است؛ زیرا محوطه‌های وسیعی نسبت به دوره قبل مشاهده می‌شود. در صدر اسلام همگام با تحولات ایران اسلامی، در تعداد استقرارگاه‌های این ناحیه رشد به وجود می‌آید و الگوهای فضایی جدیدی باتوجه به فضای دشت شکل می‌گیرد که به‌شدت به منابع طبیعی وابسته‌اند

(نمودار ۶). در این دوره برخلاف دوره ساسانی که بیشتر قسمت شمالی دشت مورد استفاده قرار گرفته بود، محوطه‌های صدر اسلام در یک قسمت دشت متمرکز نشده‌اند و در قسمت‌های مختلف دشت دیده می‌شوند. اکثر محوطه‌های دوره اسلامی در نزدیکی منابع آب و رودخانه‌های جاری در این دشت و چشمه‌های آب پراکنده هستند و قرار گرفتن آن‌ها در میان زمین‌های کشاورزی و حاصلخیز نشان می‌دهد که دشت جوادآباد باتوجه به وجود زمین‌های حاصلخیز، منابع آبی فراوان و همچنین نزدیکی به شهرهای پرورونی همچون ری آن زمان، ورامین و دامغان، یک ناحیه پرورونی شده و از رکود دوره انتقال از ساسانی به اسلامی درآمده و گروه‌های انسانی فراوانی در این دشت ساکن شده و به فعالیت‌های اقتصادی پرداخته‌اند. محوطه‌هایی که در کنار رودخانه‌ها یا در دره‌های رودخانه‌ای قرار گرفته‌اند باتوجه به فاصله خوبی که با منابع آب دارند برای کشاورزی آبیاری بسیار مناسب بوده‌اند. در محوطه‌های مرکز دشت باتوجه به نبود منابع آب دائمی این احتمال می‌رود که کشاورزان این ناحیه از آب چاه و کشاورزی دیم استفاده کرده‌اند. در این تحلیل نشان‌دهنده شد که دوری و نزدیکی به آب، خاک مناسب، و نزدیکی به راه‌ها از دلایل شکل‌گیری استقرارگاه‌ها در این دشت هستند. وابستگی به سه ویژگی مهم یعنی آب، خاک مناسب برای کشاورزی و راه‌های ارتباطی از مهم‌ترین دلایلی هستند که الگوهای استقراری این منطقه را تحت تأثیر قرار

دشت قرار گرفته است. اما جنبه‌های مشابهی هم در این دو دوره وجود داشته؛ از جمله اینکه رقوم ارتفاعی در هر دو دوره تفاوتی نداشته، و روستاهای امروزی ادامه استقرارهای همان دوره‌ها هستند.

منابع

ابن اثیر، عزالدین (۱۳۷۰). الکامل فی التاریخ، ترجمه محمدحسن روحانی، تهران: اساطیر.

آذری‌دمیرچی، علاءالدین (۱۳۴۸). «جغرافیای تاریخی ورامین». هنر و مردم ۸۶ و ۸۷: ۶۷-۵۷.

اسکارچیا، جیان‌روبرتو (۱۳۴۸). اماکن هنری ایران. ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.

اصطخری، ابواسحاق ابراهیم (۱۳۶۸). مسالک الممالک. به کوشش ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

اهلرز، اکارت (۱۳۷۲). ایران مبانی کشورشناسی جغرافیایی. جلد اول. مترجم محمدتقی رهنمایی. چاپ دوم، تهران: انتشارات و کارتوگرافی سحاب.

بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ (۱۳۷۷). جغرافیای تاریخی ایران. ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

تبریزی، محمدحسین بن خلف (۱۳۴۱). برهان قاطع، تهران: امیرکبیر.

تهرانی‌مقدم، احمد (۱۳۷۱). «کشف آثار معماری، ابزار سنگی، اشیاء سفالی در تپه‌شغالی پیشوا». میراث فرهنگی ۵: ۶۵-۶۶ و ۷۷.

می‌دهند. تفاوتی که در الگوی استقرار این دشت از دوره ساسانی به صدر اسلام و دوره اسلامی دیده می‌شود این است که در دوره ساسانی استقرارگاه‌ها در قسمت شمالی دشت قرار دارند و تاکنون در قسمت میانی و جنوبی دشت جوادآباد، استقرار ساسانی شناسایی نشده است. ولی در دوره انتقالی به دوره اسلامی و صدر اسلام، محوطه‌ها در قسمت‌های مختلف دشت پراکنده شده‌اند و این نشان می‌دهد که مسائل سیاسی تأثیر به‌سزایی در پراکندگی استقرارگاه‌های این دشت داشته‌اند. در دوره ساسانی محوطه‌ها در منطقه‌ای نزدیک شهری و مسیر ارتباطی به آن قرار داشته، ولی در دوره اسلامی باتوجه به حکومت آل‌بویه و بعد از آن، منطقه از رونق بیشتری برخوردار شده و دشت جوادآباد از حالت مسیر رفت‌وآمدی بیرون آمده و بیشتر مسکونی شده و فعالیت‌های کشاورزی و اقتصادی بیشتری در آن انجام شده است. در دوره ساسانی نزدیکی به منابع آب خیلی مؤثر نبوده که می‌توان دلیل آن را محل استراتژیک قرارگیری محوطه‌ها در نزدیکی راه‌های ارتباطی دانست. اما برخلاف آن در دوره اسلامی، بیشتر محوطه‌ها در فاصله کم‌تر از ۵۰۰ متری منابع آبی قرار دارند و تعداد کمی از آنها در فاصله‌ای بیشتر هستند. این پژوهش مشخص نمود که محوطه‌های این دشت باتوجه به نزدیکی محوطه‌های امروزی نسبت به محوطه‌های باستانی، محوطه‌های مسکونی دائمی بوده و کمتر محوطه‌ای فصلی و کوچ‌رو بوده و مورد استفاده کشاورزان ساکن در این

قره‌چانلو، حسین (۱۳۷۲). «امامزاده یحیی (ورامین)». وقف میراث‌جاویدان ۲: ۷۳-۷۰.
 کریمان، حسین. (۱۳۵۴). ری باستان، تهران: انجمن آثار ملی.

کوثری، یحیی (۱۹۷۶). «بررسی استان مرکزی در شرق ری». گزارش‌های کنگره مونیخ، ۱۹۷۶.
 کیانی، محمدیوسف (۱۳۶۸). شهرهای ایران، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
 لسترنج، گای (۱۳۷۳). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه محمود عرفان، تهران: علمی و فرهنگی.

ملک‌شهمیرزادی، صادق (۱۳۷۶). «گزارش مقدماتی حفاری در گمانه‌های آزمایشی در پوئینک ورامین». گزارش‌های باستان‌شناسی ۱، تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی.

-Malek Shahmirzadi. S. (1994). "A Middle Paleolithic scarp from the Masile basin near Tehran". *Paléorient* 20(1):123-125.
 -Schmidt .E.F (1935). "Excavations at Rayy" *Bulletin of the University Museum* 5(4): 25-27.

تهرانی مقدم، احمد (۱۳۷۶). «گورستان هزاره اول قبل از میلاد پیشوا». یادنامه گردهمایی باستان‌شناسی شوش، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی کشور: ۶۲-۵۳.
 جیحانی، ابوالقاسم بن‌احمد (۱۳۶۸). اشکال‌العالم، تهران: شرکت به‌نشر.

خلع‌تبری، محمدرضا (۱۳۸۰). بررسی و شناسایی محوطه‌های باستانی حوزه فرمانداری ورامین. سازمان میراث‌فرهنگی کشور (گزارش منتشر نشده).

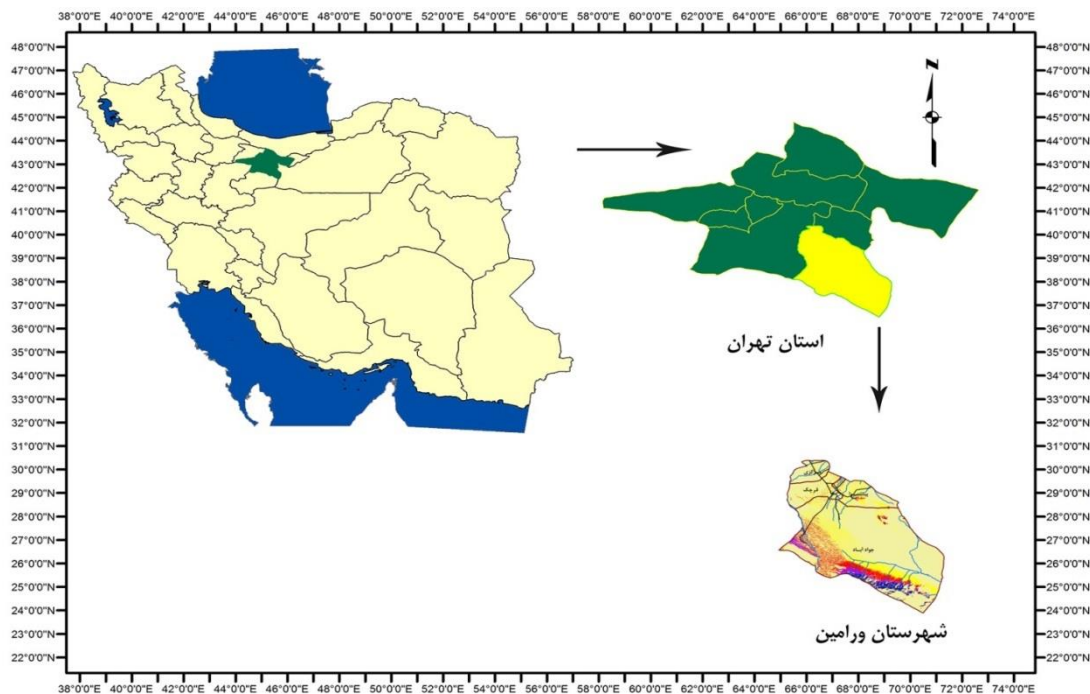
خمسه، فرزانه (۱۳۸۷). «مسجدجامع ورامین و زیبایی‌های آن». *نقش‌مایه* ۱: ۸۶-۷۳.

رجبی، سیدصفر (۱۳۷۱). «ورامین یک جامع و چهار مزار». *مشکوئه* ۳۵: ۱۸۵-۱۷۶.

رضوان، همایون (۱۳۸۵). «نگاهی اجمالی به پیشینه و آثار باستانی شهرستان ورامین». *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران* ۱۷۷: ۱۹۳-۱۷۳.

شیبانی، زرین‌تاج و محبعلی، حسن (۱۳۶۵). «طرح بازسازی سردر مسجدجامع ورامین». *اثر* ۱۲، ۱۳، ۱۴، تهران: سازمان حفاظت آثار باستانی ایران: ۵۸-۴۷.

فرهنگ‌جغرافیایی آبادی‌های کشور (۱۳۷۰). جلد ۳۸، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.

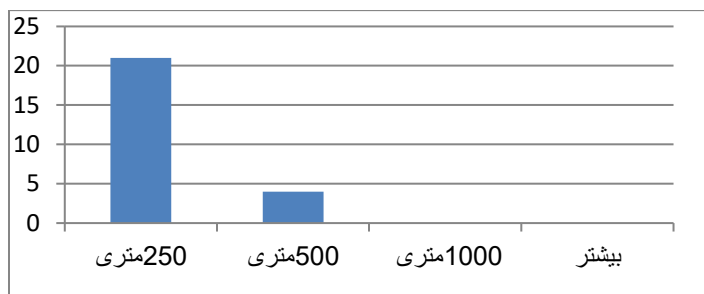

تصویر ۱: موقعیت دشت ورامین در کشور و استان تهران (نگارندگان)

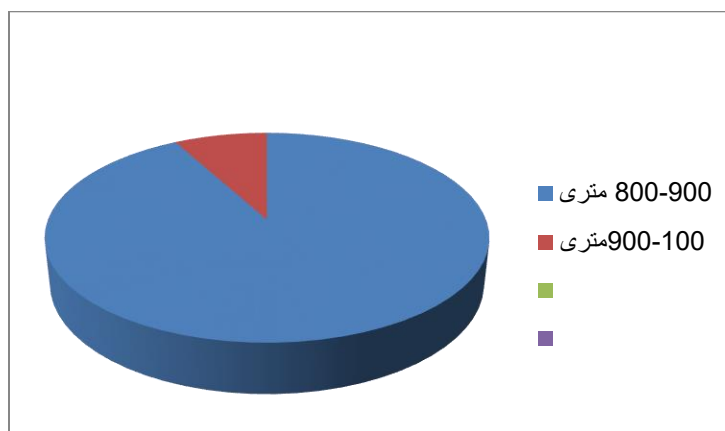
جدول ۱. نام محوطه‌ها و دوره‌ی متناسب به آن‌ها

ساسانی	خالدآباد ۵
ساسانی - اوایل اسلامی	قلعه حصارحسن‌بیک
اوایل اسلامی	حصارحسن‌بیک ۷
ساسانی	حصارسرخ
ساسانی	زواره‌ور ۱
ساسانی	زواره‌ور ۲
ساسانی - اوایل اسلامی	کویرآباد
ساسانی	قلعه گبری دمرآباد
ساسانی - اوایل اسلامی	آجربست
ساسانی	تقی‌آباد ۴
ساسانی	تپه نیزار
اوایل اسلامی	حصارحسن‌بیک ۳
اوایل اسلامی	حصارحسن‌بیک ۴
اوایل اسلامی	حصارحسن‌بیک ۵

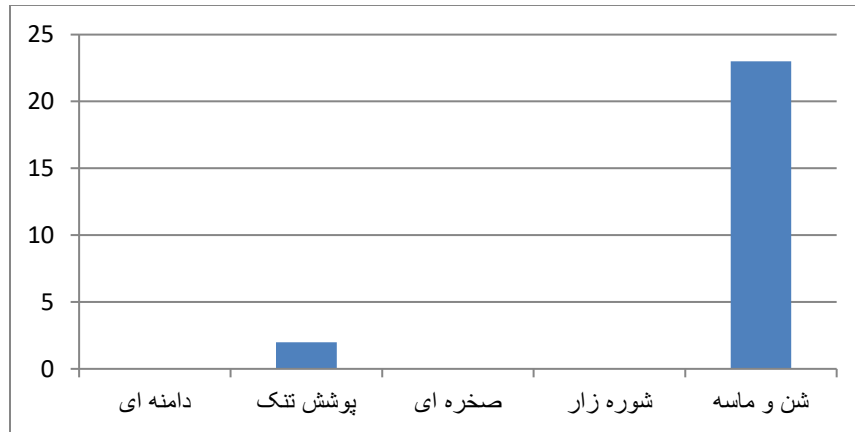
اوایل اسلامی	حصارحسن بیک ۶
ساسانی - اوایل اسلامی	تپه طغان
اوایل اسلامی	تپه زندی
اوایل اسلامی	تپه مرجان
اوایل اسلامی	محمدآباد عربها
اوایل اسلامی	حصارحسن بیک ۲
اوایل اسلامی	شهرک صنعتی ۱
اوایل اسلامی	تپه نظرآباد
اوایل اسلامی	حصارقاضی ۱
اوایل اسلامی	حصارقاضی ۲
اوایل اسلامی	حصارقاضی ۳

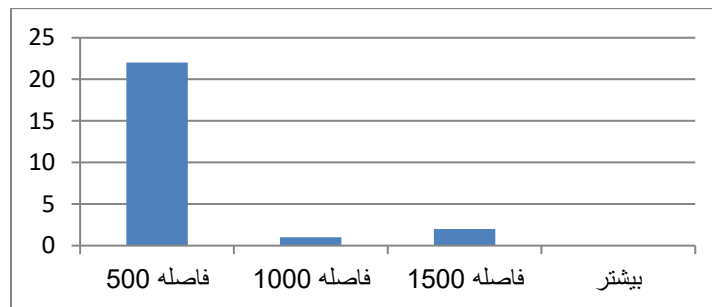
نمودار ۱: فاصله محوطه‌ها از منابع آب (نگارندگان)

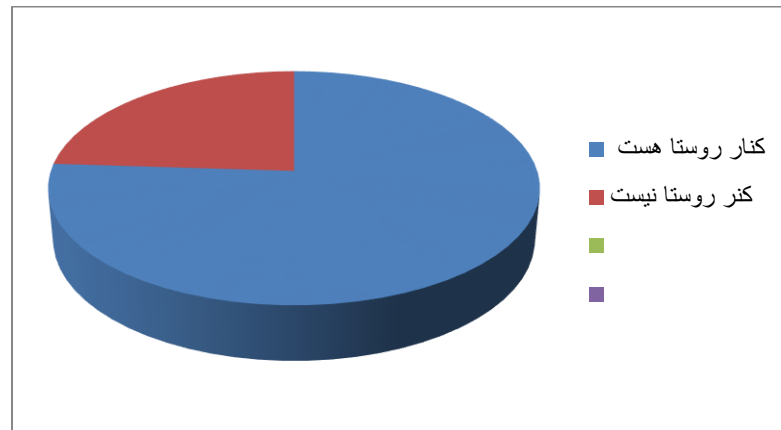
نمودار ۲: ارتفاع محوطه‌ها از سطح دریا (نگارندگان)

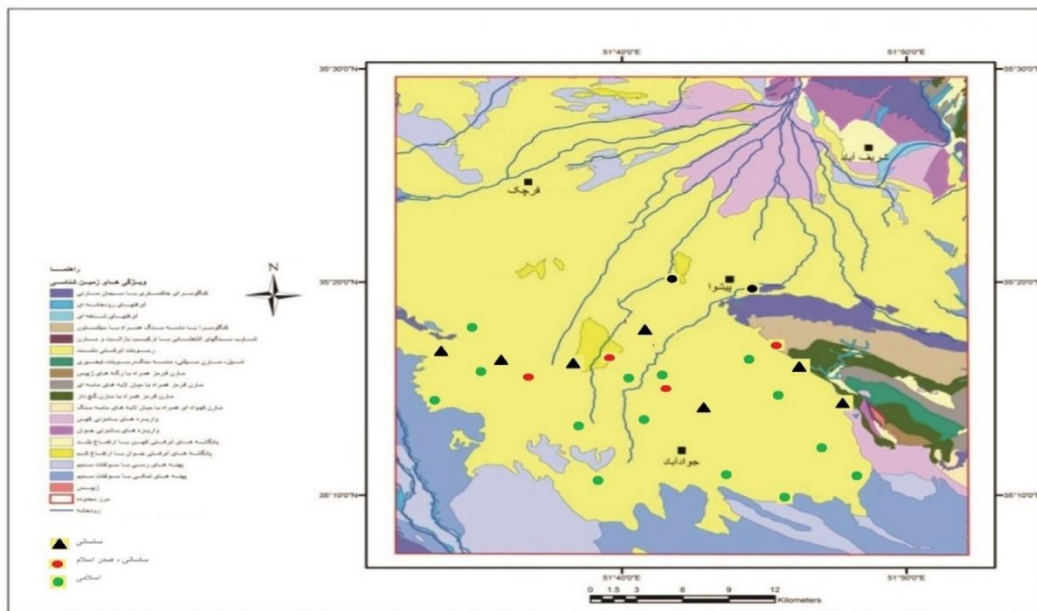
نمودار ۳: وضعیت نوع خاک محل قرارگیری محوطه‌ها (نگارندگان)

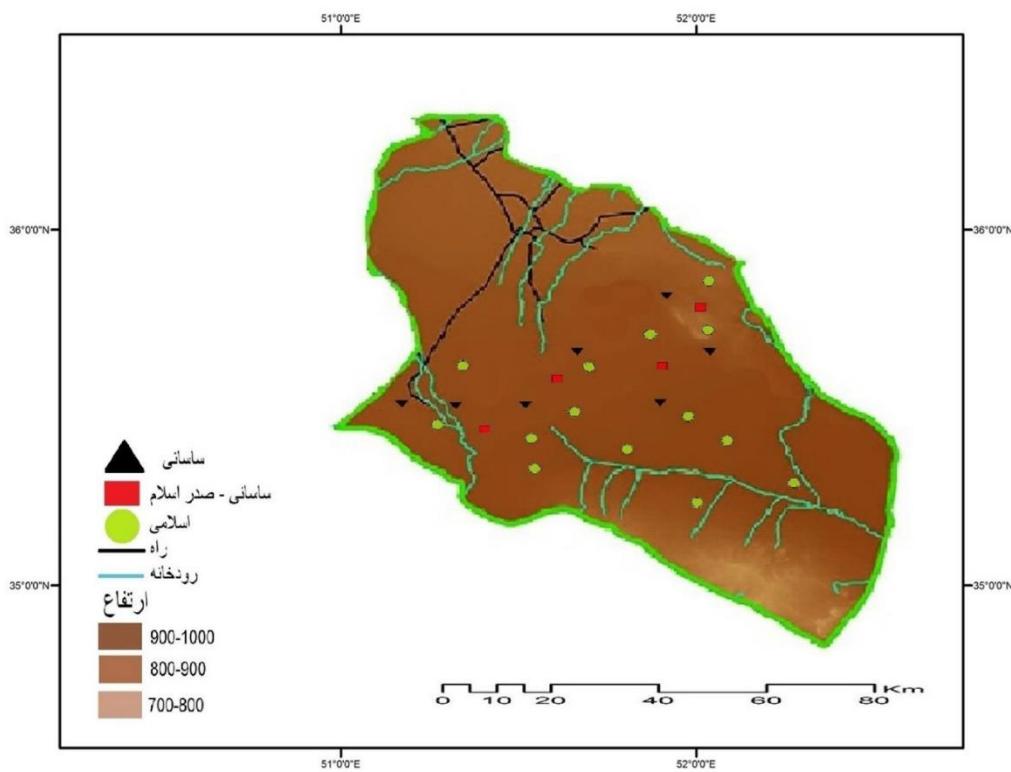
نمودار ۴: وضعیت فاصله محوطه‌ها از راه‌های احتمالی (نگارندگان)

نمودار ۵: وضعیت قرارگیری محوطه‌ها در کنار روستاهای امروزی (نگارندگان)

تصویر ۲: پراکندگی محوطه‌ها در دشت ورامین نسبت به نوع خاک و منابع آبی شرق دشت‌ری (نگارندگان)

تصویر ۳: پراکندگی محوطه‌ها در دشت ورامین نسبت به رقوم ارتفاعی مختلف (نگارندگان)